

לשון המקרא ולשון חכמים בעברית בת־ימינו

לפני שלושים שנה¹ כתב פרופסור בן־חיים מסה בשם לשון עתיקה במציאות חדשה, אשר רואים בה כיום אחד הדיונים הקלאסיים על בעיות העברית בת־ימינו, והעוסקת בבעיית היסודות המתרוצצים שבלשונו מאז חידשה את חייה.² המדובר בהרכבת אוצר המלים ומערכת הדקדוק של העברית החיה מיסודות הלקוחים משתי תקופות הלשון כאשר עוד דיברו בה, דהיינו לשון המקרא ולשון חז"ל, מצוים אמצעי לשון כפולים להבעת אותו עניין. מסקנתו הייתה, שפתרונה של בעייה זו מן הדין שיבוא מידי מומחים וחוקרים בענייני לשון.

באותה תקופה עדיין לא נוצרו המונח תיכנון לשון והתיאוריות הקשורות בו. פעולות מתוכננות לשינוי מהלך ההתפתחות החיצונית והפנימית של לשונות ידועות לנו מאז תקופות ההיסטוריה העתיקה, ולא מעטות מביניהן היו מלוות חיבורים בכתב. גם מאמרו הנ"ל של בן־חיים שייך לסוג ספרות זה, אך נבדל מרוב נציגיו בשיקוליו הבלשניים וראיית המהלך התכנוני, להבדיל מן ההחלטה החד־פעמית, תכונות המקרבות אותו למדע תכנון הלשון. שיש צורך בתכנון בעניין הנ"ל, מתברר לא רק משיקולים תיאורטיים, אלא גם מן העובדה שבעיות כאלה עמדו מדי פעם לדיון באקדמיה ללשון העברית. המקרה הידוע ביותר הוא החלטת מליאת האקדמיה, שגם הצורה המקראית תכתובנה לנוכחות ולנסתרות בעתיד נכונה וראויה לשימוש

1. לשוננו לעם, חוברת לה/לו, תשי"ג.

2. על פי "ויתרצו הבנים בקרבה", ברי"ה, כב.

בימינו כמו הצורות החז"ליות תכתבו, יכתבו. הוועד לדקדוק של האקדמיה עוסק הרבה בפתרון שהציע בן-חיים, ובצמוד להחלטות מסויימות מתקיים במוסדות האקדמיה ויכוח ער על השאלה הבסיסית: האם במקרים של צורות מתחרות מתוך שתי מערכות לשון המקורות יש לבחור אחת לשימוש היום, או שתיהן נכונות ומומלצות לשימוש גם בתקופתנו. יש לציין, שכמעט אין דיונים בתחום אוצר המלים. הבדל זה אינו נובע רק מן העובדה, שהאקדמיה לא העלתה מעולם רעיון של סידור החומר הלקסיקלי שבמורשתנו הלשונית, אלא גם מכך, שמלים נרדפות הינן תכונה של הלשון באשר היא לשון (חוץ מן המינוח הטכני וכיו"ב, שבו קיום מונחים נרדפים יוצר בעיות), ושתי תקופות המקור של העברית עצמן הצטיינו בעושר רב של מלים נרדפות.³ טיעונו של בן-חיים במאמרו מקבל כהנחות יסוד שתי קביעות שהיו מקובלות בשנות החמישים והן מקובלות גם היום. אחת היא: הלשון העברית הייתה לשון מתה מאז חדלו לדבר בה, זמן-מה אחרי סיום עריכת המשנה, ועד שחזרו לדבר בה בימי תחיית הלשון. על כן הייתה תחיית הלשון שיבה אל אותה לשון, שהייתה קיימת בתקופה שהלשון הייתה חייה ומדוברת, על אוצר מלותיה ועל מערכת דקדוקה.

הקביעה השנייה, המשלימה מבחינה מסויימת את הראשונה, אומרת שהלשון העברית בימי חייה הראשונים ידעה שתי תקופות נפרדות: לשון המקרא ולשון חז"ל, ושהעברית מאז תחייתה ממשיכה את שתי התקופות כאחד, כפי שהן ידועות לנו מן הקורפוסים הספרותיים ששרדו מהן.

צירופן של שתי הקביעות הבסיסיות הללו הוא היוצר את בעיית היסודות המתרוצצים. לפי מיטב ידיעתי, היה רק אחד ממחיי הלשון העברית ששלל צירוף זה על מסקנתו הלוגית, יוסף הלוי, אשר דרש להשתית את תחיית הלשון על לשון המקרא בלבד. לעומתו, יוסף קלוזנר דרש אמנם תפוס לשון אחרון, דבקות בלשון חז"ל כשלב אחרון שהגיעה אליו העברית לפני "מותה", אך לא דרש, כמו הלוי, להתעלם מן המקור השני וליצור את כל

3. קיום מלים נרדפות חשוב לאיפיון רמות סיגנון, משלבים, לשונות מעמדיות וסוגי לשון אחרים, וכן כאמצעי לגיוון סיגנוני בתוך סוגי-לשון מסויימים. מן הסלנג ועד לשרה.

המלים הנחוצות מתוך אותו שלב שבחר בו: במקום שאין לפנינו מלה מלשון-חכמים, מותר להשתמש במלה מלשון המקרא. נדון בשתי הקביעות בסדר הפוך, ונקדים את זו האומרת ששתי תקופות המקור הן המספקות לנו את החומר הגולמי לתחיית הלשון, ומשום כך גם מחייבות אותנו להשתמש בחומר המצוי בכל אחת מהן.⁴

למעשה, מנקודת תחיית הלשון, החלוקה לא לשני מקבצי חומר לשוני, אלא לשלושה. יש דקדוק ואוצר מלים המיוחדים ללשון המקרא, וכאלה המיוחדים ללשון חז"ל, וכן גם דקדוק ואוצר מלים המשותפים לשניהם. קשה לערוך ספירה של המלים המשותפות, כי — מלבד המובאות המפורשות — נמצאות בכתבי חז"ל מלים מקראיות המתייחסות לעניינים מקראיים ורתיים הלקוחות מן המקרא, וכן יש בספרי חז"ל המאחרים השפעה ניכרת של אוצר המלים המקראיים. אך בוודאי מספר המלים המשותפות מגיע לאלפים, גם כשמדובר במלים המופיעות במקרא עצמו, ואין כלל לדעת כמה מן המלים המתועדות בלשון חז"ל היו קיימות למעשה בלשון בימי המקרא, אלא שלא הייתה הזדמנות להשתמש בהן בטקסטים הכלולים בתנ"ך. וכידוע יש גם במקרא עצמו מספר מלים, שהחוקרים רואים בהן שאילות מלשון חז"ל הקדומה, שהייתה מדוברת בימי בית שני. כשאנחנו רושמים בטקסט מודרני, לצרכי סטטיסטיקה למשל, מלים מלה"מ ומלים מל"ח, אנחנו משוים בסטטיסטיקה שתי מהויות בעלות יחס שונה מעיקרו לאותה לשון שממאגרה אמורה המלה להילקח.

אשר לתורת הצורות, הנוהג בדקדוקי בית הספר, המבססים את כל תיאורם על לשון המקרא ומוסיפים פה ושם צורות מלשון חז"ל, מסתיר בפנינו לא רק את החומר המשותף, אלא גם את החומר החז"לי שבשימושנו. לדוגמה: הן הדקדוקים והן כל המילונים מתנהגים, כאילו השם המייצג את הפועל (אינפיניטיב) הוא המקור שבדקדוק המקראי. שם הפעולה החז"לי, שבעברית הכתובה במיוחד אינו נופל בשכיחותו מן המקור, מוצג כעניין לקסיקאלי, ומופיע במילונים כמלה נפרדת במקום ליד המקור בצינוני הנטייה.

4. שאלה נפרדת היא, אם מבחינה נורמטיבית דוברי העברית המוחיית אמורים להשתמש בחומר זה בלי לשנות בו דבר, או כנקודת מוצא בלבד, ולתת לו להתפתח לפי חוקיות פנימית.

* וראה מאמרו המאלף של פרופ' ש' אברמסון בקובץ זה.

לשון המקרא — לגבי תחיית הלשון והדיונים בצורכי העברית בת-ימינו, היא הטקסט המנוקד ניקוד טברני על פי שיטת אהרון בן-אשר לפני קצת פחות מאלף שנה, או כאלף וחמש מאות שנים אחרי שגדס הדיבור בלשון המקרא, ובהתעלמות מכל התמורות הפוניטיות שחלו בה בתקופה זו. כן אנו מתעלמים בקביעת הנורמה ממסורות הניקוד האחרות וממסורות המבטא החיות של עדות ישראל. יתרה מזאת, הדקדוק המקראי לצורך העברית החדשה הוא הגיבוש הסופי של עבודת מדקדקי ספרד ופרובנס, ולא תמונת הדקדוק המקראי המצטייר במחקריהם של חוקרי זמננו. כך קורה, שקטגוריות שלמות במבנה לשון המקרא כלל לא הובאו בחשבון בעיצוב העברית בת ימינו.

תופעה דומה קיימת גם במערכת המשמעויות של מלים מקראיות קשות ונדירות (שאחדות מהן נעשו שכיחות בלשון ימינו): המשמעויות שאנחנו משתמשים בהן במלים הללו, באו אלינו מחיבוריהם של מילונאי ימי הביניים בספרד או מפירושי רש"י או ה"מצודות". כך קיבלנו מפירוש רש"י את המשמעות הנוכחית של פלדה, ממצודת ציון את המשמעות של שקוף. כן חדרו בימי ההשכלה משמעויות מן השבעים והוולגטה, דרך חיבורי חוקרי מקרא נוצריים. דוגמה לכך המשמעות הנוכחית של חשמל, המבוססת על תרגום מלה זו ע"י אלקטרון בשבעים ובוולגטה, אמנם במובן ענבר או תערובת של כסף וזהב, וקיבלה את משמעותה החדשה בעקבות תפקיד הענבר בגילוי תופעת החשמל, וקריאת תופעה זו על שמו. חשיפת המשמעויות האמיתיות של הרבה מלים מקראיות ע"י המחקר החדש לא השפיעה על שימוש המלים הללו בדיבורנו ובכתיבתנו.

יוצא מכלל זה התחביר, הודות להעדר מחקר התחביר ביה"ב. נורמטיביסטים בדורנו ערכו מחקרים בתנ"ך בענייני תחביר השנויים במחלוקת בנורמטיביות העברית בימינו ופרסמו את ממצאיהם ברבים כדוגמה לעברית נכונה. תיקון לשון אחד, המבוסס על בדיקות בתנ"ך, אף הצליח להתקבל למעשה בעברית כתובה: הכלל האומר שבמשפט שמשואו בינוני פעיל, לעולם יבוא הנושא לפני הנושא.

גם ספרי מקרא שבהם בולטת השפעת לשון חז"ל, כגון קהלת ואסתר, נחשבים מבחינת העברית בת-ימינו כלשון המקרא. הבעייה הזאת נרחבת הרבה יותר באשר ללשון חז"ל: חלק ניכר מן

המדרשים נתחבר אחרי שהעברית חדלה להיות לשון מדוברת, ויחס לשונם ללשון הטקסטים מימי הדיבור בל"ח מקביל ליחס העברית המקראית של בית שני לזו של טקסטים שחיבורם, או עיקר חיבורם, בתקופה שלה"מ הייתה לשון חיה; כלומר זו כתיבה דיגלוסית המבוססת על חיקוי של לשון, אשר תשתיתה הדיבורית חדלה להתקיים. ואולם מבחינת מעמד ספרים אלה בשאלות של לשון ימינו, אין מבדילים ביניהם לבין המשנה ומדרשי ההלכה הקדומים.

בתקופת תחיית הלשון ידעו המחדשים את המשנה ואת סידור התפילה רק בדפוסים המתוקנים על פי כללי לשון המקרא (במהדורת בן-אשר). צורתה הקדומה, על פי כתבי היד המנוקדים, נודעה לרוב החוקרים רק זמן רב אחרי שהמבטא של מלים חז"ליות על פי הדקדוק התנ"כי כבר השתרש בלשון המדוברת והכתובה, שלא לדבר על החומר המקורי הרב הגנוז במסורות העדות, אשר רק בזמן האחרון התרחבה חקירתו. ז"א, גם בלשון חז"ל משקפת העברית בת-ימינו תמונה מאוחרת, הנבדלת לא מעט מצורתה של תקופת לשון זו כפי שהייתה באמת.

מצב זה מעמיד בסימן שאלה את הנחת היסוד, האומרת כי לשון המקרא ולשון חז"ל חזרו לשימושן כפי שהן היו ברגע שחדלו לדבר בהן. גם אם נאמר, שחידשנו את שימושן בצורה שהייתה לכל אחת מהן בשעה שחדלו להשתמש בהן שימוש כתוב אותנטי ומאורגן, דהיינו בלה"מ במאה ה-2 לפסה"ג ובל"ח במאה ה-2 לספה"ג, אין הדבר נכון. למעשה דגם לה"מ שבו אנו משתמשים בהוראת לשון ימינו, נתגבש גיבוש סופי במאה ה-14, וזה של ל"ח במאה ה-18. אמור מעתה, שלא החיינו לשונות דיבור עתיקות, או את עיצוביהן הספרותיים כצורתם בימי דיבורן, אלא הפחנו חיים במסורות מאוחרות שהתפתחו מלשון המקרא ומלשון חז"ל, אך בצורה זו לא היו "חיים" מעולם.

עלינו להיזהר מלתרגם קביעה זו לשיקול ערכי, כאילו הייתה התחייה מיקח טעות, ועלינו עתה לשנות את לשון-ימינו ולהחזירה למה שידוע לנו כיום על צורות הלשון בשעת חיותן של שתי תקופות הלשון הנ"ל. ראשית, אפשר לטעון במידה מסויימת של סבירות, שהמחקר, שחשף בפנינו את דגמי הלשון הקדומים הללו, לא היה נעשה אילולא הייתה בנמצא חברה שהעברית המוחיית היא לשון דיבורה ולשון תרבותה העיקרית. שנית, שום מחקר אינו

בבחינת סוף פסוק, ומה נעשה אם אחרי שנצליח — אם נצליח — להחזיר את העברית להתאמה לדגמים הקדומים, נגלה דגמים עוד יותר עתיקים? שלישית, כתבי היד הקדומים של ספרות חז"ל ומסורות העדות אמנם מחזירים אותנו בכמה מאות שנים, אבל אין כל סיבה לחשוב, שבין נקודה זו ובין סוף הדיבור העברי מסביב לשנת 200 לספה"נ לא חלו שינויים במבטא. ייתכן גם, שמסורות העדות ממשיכות להגים שונים של ל"ח המדוברת — ואז נשאלת השאלה, איזה מן הלהגים הללו עלינו להחיות. לגבי לה"מ יש לנו מקורות דלילים ביותר לתקופות שלפני בעלי המסורה, אשר רק אחד מהם, התעתיקים לאשורית ולבבלית, הוא בן זמנה של העברית המקראית המדוברת, אלא שהחומר בו מועט מדי לעת עתה. המקור שאחריו, שהוא גם שופע יחסית, הוא התעתיק של שמות עבריים ליוונית בתרגום השבעים ובספרי יוסף מן מתתיהו, אך בין חורבן בית ראשון ובין תרגום החומש ליוונית עברו 400 שנה.

נתעכב לרגע על אותן המסורות ועל גיבושיהן, שהם כל מה שיש לנו כדי לבנות עליו את החייאת הלשון שלנו. לאכדית אין מסורת חייה בפני אנשים, וכל מה שידוע לנו על מבטאה ועל מבנן הפוניטי של הצורות הדקדוקיות הכתובות, מתבסס על שיקולים עקיפים. לפיניקית אין מסורת קריאה, והטקסט ה"מנוקד" היחיד בלשון זו, הדיבורים הפונייים שבמחזה הפיניקי הקטן מאת פלאוטוס (254-184 לפסה"נ), הוא בתעתיק רחוק משלמות, וקשה לפרש אותו במונחים פוניטיים. הסיבה היא ששני העמים הנזכרים נעלמו מן העולם, וצאצאיהם מדברים ערבית וארמית. העם המצרי לא נעלם: עד למאה ה-17 דיברו הנוצרים קופטית, שהיא המשך של המצרית. אבל הקופטים לא שמרו על מסורת, כיצד לקרוא את המצרית העתיקה. הטקסטים שבלשון זו לא היו בני חשיבות בעיניהם, והם לא ידעו את ערכי סימני הכתב המצרי. בעם היהודי קראו בכל הדורות את הטקסטים המקראיים, ושמרו על מסורת קריאה ללשון המקרא, ואחר כך הוסיפו עליה מסורת נפרדת לקריאת לשון חז"ל. טקסטים אלה היוו חלק מרכזי מתרבותם, וקריאתם והבנתם המלאה נלמדה ע"י חלק גדול מן הקהל. ולא רק ידיעה סבילה הייתה ברוב המקומות, אלא גם הפיקו בעצמם טקסטים חדשים באותה עברית, אע"פ שלא דיברו בה. בימי בית שני המשיכו לכתוב טקסטים בלשון המקרא, ובמשך 900 שנה

ויותר המשיכו לכתוב טקסטים בלשון חז"ל, ומאז שנת 900 בערך גם בלשון המקרא. מסורות הקריאה בקול רם וכתובת טקסטים עצמאיים הם חלק מן התופעה הקרויה דיגלוסיה — חלוקת הפעילות הלשונית של חברה לשתי שפות נפרדות. במערכת דיגלוסית כזאת כל אחת משתי השפות משמשת שימוש פעיל, יצירתי, ובעקבות שימושה היא גם מתפתחת על ידי תוספת אמצעי הבעה מילוניים ודקדוקיים.

המונח לשון חיה נוצר במאות האחרונות (אין בידי חומר לקבוע מתי) כחלק ממאבקה של הבורגנות האירופית להתפטר מן הדיגלוסיה בין לשונותיהם המדוברות והלטינית, ולהעביר ללשון המדוברת של כל עם ועם את התפקידים שמילאה קודם הלטינית. אחת התוצאות של מאבק זה הייתה הדרישה ללמד בבית הספר את הלשון הלאומית, שהפכה ללשון כתובה, וגם לשונות לאומיות של עמים אירופיים אחרים, שהלכה וגדלה חשיבותן במסחר, בדיפלומטיה ובהעברת חידושים תרבותיים וטכניים. כדי לשנות את הגישה השמרנית לתוכניות החינוך, התחילו לכנות את הלטינית לשון מתה ואת הלשונות הלאומיות החדשות לשונות חיות, כלומר לעשות את הדיבור היומיומי תנאי להכרת לשון כחיה.

במאה ה-19, עם מעבר הרעיון הלאומי למרכז אירופה ולמזרחה, התחילו כמה עמים לדרוש זכויות או עצמאות על סמך העובדה שהייתה להם לשון משלהם. אך כדי שלשון כזאת תוכר ע"י אחרים וע"י כל בני אותו עם עצמו כלשון לאומית, ולא רק כז' ארגון או patois, היה צורך שהיא תשמש גם בדיבור וגם בכתובה, ושתהיה לה ספרות כתובה, ולא רק ספרות בע"פ. כיוון שרוב השפות הללו היו בתחילת המאה ה-19 לשונות מדוברות בלבד, הן עברו אותו התהליך כמו הצרפתית והאנגלית מאות שנים לפני כן, ופיתחו לעצמן צורת לשון כתובה, רשמית וספרותית. לתהליך הזה קראו תחייה של אותה לשון, ואף הסופר שלום עליכם השתמש במונח העברי תחיית הז'ארגון בשנת תרמ"ט⁵ כדי לתאר את צמיחת הספרות היפה בידיש. גם אליעזר בן יהודה השתמש בתחייה במובן זה במאמרו הראשון, שאלה נכבדה, כשהוא כותב:

5. המליץ, חוב' 80, כ"ה בניסן, עמ' 3, טור ג'.

"לשווא [יהיה] כל עמל סופרינו להחיות את השפה"⁶, אע"פ שאותם סופרים הוכיחו שראו בעברית שפת כתיבה בלבד בשנים שאחרי כן, כאשר רובם התנגדו לדיבור העברי. באותו טקסט הוא אומר⁷ "יש לנו שפה אשר בה נוכל לכתוב עתה ככל העולה על רוחנו, וגם לדבר בה יש לאל ידנו אם אך נחפוץ", ולגבי הדיבור איננו משתמש בלשון תחייה או להחיות. ייתכן שכינוי העברית כלשון חיה והשימוש במונח תחיית הלשון נכנסו לשימוש עם הנהגת הוראת עברית בעברית בשנים הראשונות אחרי בואו של בן יהודה לירושלים, שהרי שיטה זו היא השיטה הישירה שמקורה בצרפת ובגרמניה, אשר שם הייתה חלק מן המאבק על הוראת הלשונות החיות בבתי הספר.

לפי המשמעות של המלה תחייה שדיברנו עליה, אין כל ספק שהעברית הייתה לפני 1879 שפה חיה, ושלא פסקה מעולם מלהיות שפה חיה. מה שאנחנו קוראים היום תחיית העברית, זו תוספת מימד מדובר למימד הכתוב, הפסקת מצב הדיגלוסיה על ידי סילוק אחת משתי השפות מתחומה והעברתה לשפה האחרת שבזוג הדיגלוסי.

הצביעו — וגם אני עשיתי כך — על המיוחד שבתחיית העברית: בכל שאר המקרים הושגה הפסקת הדיגלוסיה על ידי נצחון הלשון המדוברת, ורק בעברית על ידי נצחון הלשון הכתובה. משום ייחוד זה גם השתמשו לגבי תחיית הלשון העברית במלה נס. ואולם נכון שסילוק השפה הכתובה שבדיגלוסיה הוא המקרה השכיח, אך יש גם מקרים שלשון כתובה הפכה ללשון מדוברת. במאה ה-16 יצר לוֹתֵר צורה חדשה של גרמנית כתובה בשביל תרגום המקרא שלו, במטרה שתרגום זה יובן בכל שטח הדיבור הגרמני רב-הלהגים. במשך מאות בשנים נשארה זו לשון של כתב ושל דיבור פורמאלי ביותר בפי משכילים מועטים, ורק איחוד גרמניה גרם לכך שלשון זו נעשתה לאמצעי התקשורת בעל-פה של שכבה רחבה. גם האיטלקית והצרפתית התקניות נעשו רק בדורות האחרונים לשון יום-יום בחוגים נרחבים. ייתכן שהערבית הספרותית, שבמשך כ-1500 שנה הייתה לשון הכתיבה והדיבור

6. עמ' 45 במהדורת ספריית דורות של מוסד ביאליק, "החלום ושברו", בעריכת ר. סיוון, ירושלים תשל"ט.

7. שם, עמ' 42.

הטכסי בלבד, נעשית עתה לאט לשון דיבור לשכבות המשכילות, אולי תוך פישוט מסויים בכיוון הלהגים המדוברים. בכל המקרים שהזכרנו נגרם השינוי במעמד ע"י תמורות מדיניות, ואין זה מקרה שגם שינוי מעמדה של העברית קשור קשר אורגני, מאז בן יהודה, לרעיון הלאומי היהודי ולשיבה לארץ ישראל.

תפיסה זו של תחיית הלשון עושה את העברית המדוברת המשך של העברית הכתובה החייה, אותה עברית שבתקופה שבאה לפני כן עברה תחייה במובן האחר שהזכרנו, דהיינו התאמה לשימושים המקובלים בעולם המערבי המודרני: שירה חילונית, סיפורת, מדע ועיתונות.

לכאורה העברית המדוברת לא הייתה המשך ישיר של סוג העברית שבו השתמשו בתחייה המתמערבת, שהרי זו הייתה לשון ההשכלה, שכולה מבוססת על לשון המקרא ונמנעת משימוש כלשהוא ביסודות חז"ליים. גם בן יהודה עצמו כותב באותו מאמר ובמאמריו הראשונים אחר כך בלשון ההשכלה. ואילו אותה עברית שדוברה, וגם הלשון הכתובה של תקופת התחייה, כמו העברית בת זמננו, מכילה הן יסודות מקראיים והן יסודות חז"ליים, מלבד חומר מימי הביניים וחידושים של תקופת התחייה עצמה.

כאן נכנסת לדין קביעה שלישית, המקובלת כהנחת יסוד לתולדות תחיית הלשון: באמצע שנות השמונים חולל מנדלי מוכר ספרים מהפך לשוני, כשמיזג בכתיבתו את לשון חז"ל עם לשון המקרא. כך הוא יצר מה שמכנים הלשון הסינתטית, והיא נעשתה בסיס העברית מאז ועד היום. הוא עשה זאת, מפני שהעברית המשכילית נראתה בעיניו בלתי מתאימה לתיאור ריאליסטי של חייהם ודיבורם של יהודי תחום המושב, דוברי היידיש. על כן עבר קודם ליידיש, וכתב בה את סיפוריו במשך 15 שנים (אם כי בשאר כתיבתו המשיך להשתמש בעברית משכילית), עד שצץ בו הרעיון להכניס לסגנונו מלים וניבים מן התלמוד והמדרש, וכך ליצור לשון שתייצג את עממיותה של היידיש על ידי שימוש בלשון חז"ל העממית.

תפיסה זו של מעשה מנדלי היא תנאי הכרחי לקבלת שתי הקביעות שדננו בהן עד כה. היא ממחישה את החיאת העברית מתוך שני מקורותיה ומראה כיצד נעשה הדבר.

אך האם זה תיאור הולם של המעשה הלשוני שעשה מנדלי? מנדלי עצמו לא הסביר בכתב מה הוא עשה. אין זה פלא, כי אין

לנו גם התבטאות שלו על הסיבות שהביאו אותו לזנוח את העברית ולכתוב יידיש. עלינו לפרש את מעשהו. לגבי היידיש הפירוש פשוט יחסית: היידיש הייתה קיימת, ואף שימשה כלשון כתובה לשכבות הלא-משכילות, ונדפסו בה סיפורים, וביניהם סיפורי חסידים בעלי ערך ספרותי רב. מנדלי עבר לשפה קיימת, לשפה השנייה בדיגלוסיה היהודית שבמזרח אירופה, ותרומתו הייתה בעיקר בעיצוב האמנותי.

אך בתחום המושב הייתה אז עוד שפה כתובה: לשונם העברית של סופרים שלא השתייכו לזרם המשכילים ולא קיבלו את נטיית ההתמערבות. עברית זו הייתה מעורבת מיסודות חז"ליים ומקראיים. לשון זו לא הייתה יצירה חדשה. היא הייתה ההמשך הטבעי של עירוב לשון המקרא ולשון חז"ל מאז יצירת נוסח התפילות, עוד לפני זמן המשנה⁸, בפיוטים, בכתיבה העברית באשכנז, בלשון התרגומים של יה"ב, ובכל הכתיבה העברית במזרח אירופה עד להשכלה. מלבד שני סוגי העברית, הכילה לשון זו גם מלים ארמיות, זו הייתה גם צורת העברית שהשפיעה על השפות היהודיות, שעמדו עמה ביחס של דיגלוסיה, ואופייה משתקף, למשל, ביסודות העבריים שביידיש.

תכונה של הלשונות העליונות שבדיגלוסיה היא קרבה למקורות, לחיבורי יוקרה, מתחילת חייה של לשון זו, כשעדיין לא הייתה חלק ממערכת דיגלוסית, אפילו יהיה תוכן היצירות הללו זר לתרבות שבה פועלת הלשון עתה, כגון הספרות הפאגאנית ברומית, ביוונית, והשירה הפאגאנית מימי הג'אהלייה בערבית. במקרים רבים, אלה ספרי היסוד של הדת השלטת בחברה הדיגלוסית. לימוד הלשון העליונה אינו נעשה ע"י קריאת חומר מזמנו של התלמיד, אלא מתוך אותם המקורות, ואת לשון זמנו נותנים לתלמיד לרכוש בעצמו מתוך נסיונו. מזמן לזמן יש בלשונות אלה תחיינות הדוגלות בטיהור הלשון מיסודות שנתחדשו במשך תולדותיה וחזרה אל הכתיבה בלשון המקורות.

בעברית, כידוע, למדו לקרוא מן הסידור והחומש, ורק אחר כך עברו לחיבורים בלשון חז"ל. מזמן לזמן היו תנועות של חזרה ללשון המקרא, הבולטת ביותר זו שהתחילה בימי ר' סעדיה גאון ונמשכה בשירה הספרדית ובספיחיה. לה"מ שלטה בכתיבה

8. ראה גם מ"ב שניידר, "הלשון העברית הספרותית", לשוננו, שנים ו-ח.

האמנותית, ואילו הפרוזה העניינית נכתבה בל"ח ובארמית, ובספרד בעיקר בערבית. כשהשירה הספרדית השפיעה בארצות אשכנז, תפסה העברית המעורבת את המקום שהיה לערבית בספרד, וכך נמשך המצב הדיגלוסי-בתוך-הדיגלוסיה: מקראית לשירה ומעורבת לפרוזה. ההשכלה הכניסה את לה"מ גם לפרוזה, כנראה בהשפעת התפשטות הקלאסיציזם והשימוש בלשונות הספרותיות בצרפת ובגרמניה, שגם הן העבירו סוגי לשון פיוטיים לפרוזה. אך ספרות ההשכלה נשארה עניינו של מיעוט קטן בתוך האוכלוסייה היהודית במזרח אירופה: הרוב המשיך להשתמש בלשון המעורבת. גם כמה מסופרי ההשכלה, כגון מנדל לפין מסאטאנוב, כתבו גם בלשון המעורבת, ובוודאי כל המשכילים קראו חומר גם בלשון זו.

מעשהו של מנדלי לא היה אם כן יצירת לשון עברית חדשה, אלא מתן גושפנקא אמנותית ללשון קיימת, לשון הרוב, שגם ייצגה, יחד עם היידיש, את התרבות המסורתית. העובדה, שפרסומו הראשון בלשון זו הופיע בעיתון יומי בתקופת הויכוח הגדול על עתיד יהודי רוסיה, רומזת לקשר בין החלטתו ובין התחלת הרגש הלאומי היהודי, ששינתה גם את היחס לערכים המסורתיים. ברור שמנדלי, האמון על כתיבה אמנותית, כתב גם את הלשון המעורבת בעיצוב אמנותי, שהבדיל את סיגנון כתביו מן הסיגנון המקובל והבלתי מטופח בלשון זו.

דומני שניתוחנו זה את המפנה המנדלאי מסביר גם את המהירות והשלמות של התפשטות השימוש בלשון המנדלאית בין הסופרים העבריים במזרח אירופה. זה היה צעד מפתיע בפשטותו, כעין ביצת קולומבוס, שאפשר לסופר העברי להתנער בבת אחת מן המלאכותיות וחוסר האותנטיות שהורגשו בסגנון ההשכלה, עתה, כשהריאליזם והכתיבה האותנטית והפשטה היו צו השעה האמנותי. אילו באמת הייתה זו לשון סינתטית הדורשת הרכבת יסודות שער כה לא שימשו ביחד, ספק אם סופרים רבים כל-כך היו מקבלים את החידוש.

אין זה גם דבר בטוח שמנדלי היה מחולל המהפך. כבר מאפו בעיט צבוע השתמש בלשון המעורבת במקצתה כדי לאפיין את מורדי האור. יהודה ליב לזין (יהל"ל) כתב מאמרים פוליטיים על טהרת הסיגנון המשכילי, אך במאמרו מכתב לאו"ר, שראה אור ב"המגיד" בשנת 1883, יש כבר יותר השפעה של הלשון המעורבת,

אם כי לא במידה שזו נמצאת בסיגנונו המעורב של מנדלי. ייתכן שמנדלי, בפנותו ללשון המעורבת, נתן ביטוי לשינוי ערכים שהיה "באוויר" באותם הימים. רק חקירה מדוקדקת של חתך נרחב מן הכתיבה הספרותית והלא-ספרותית של שנות השמונים הראשונות יכולה להשפיע אור על השאלה הזאת.

אך אפילו יתברר, שהפנייה ללשון המעורבת הנהוגה מחוץ למחנה המשכילי היא חידושו האישי של מנדלי, הרי אין כאן הרכבה מתוכננת של יסודות נפרדים, אין סינתזה. יש כאן תהליך מתמיד, איטי, של השפעות הדדיות של שני טיפוסי לשון מסורתיים בתוך אוירה שלא עמדה על דיוקים סיגנוניים ועל שמירה קפדנית של גבולות בין חומר ממקורות שונים, מן הסוג שהתבטא ברתיעה מלשון כלאיים שהייתה קיימת בנורמטיביות העברית לפני כמה עשרות שנים. העברית בת-זמננו לא החזירה לחיים שום צורות לשון מתות, אלא ממשיכה לשון חיה, טבעית עד כמה שלשון כתובה יכולה להיות טבעית ובלתי מחושבת, ואינה מתקשרת ללשונות המקורות בנקודת הפסקתן כלשונות דיבור או כלשונות כתיבה אורגניות, אלא דרך מסורת ארוכה של קיום-יחד ורה-אינטרפרטאציה, אשר גיבושי המבטא, הדקדוק ומשמעויות המלים שתיארנו קודם, הם רק חלק ממנה. העברית בת ימינו אמנם ממשיכה את לשון המקרא ולשון חז"ל, אך לא כהחייאת קורפוסים לשוניים קפואים, מתים, אלא בתור ירושה חיה בשימושה הרצוף בעם, שתוך כך עברה שינויים צורניים.

יש להדגיש שהניתוח ההיסטורי הזה אמנם מנוגד להנחות היסוד המקובלות (שפרופ' בן-חיים לא פירט אותן במסתו), אך אינו מבטל את השאלות ששאל או את ההצדקה התיאורטית של הפתרון שהציע. אם אנחנו מקבלים עקרונית את ההגיון שבנורמטיביות המבוססת על צורות קודמות של אותה לשון, הרי אין זה משנה אם מצב הלשון שאותו רוצים לתכנן צמח ישירות מתוך מצב הלשון המשמש בסיס לתיקונים. בחירת המודל הנורמטיבי מושפעת על ידי יוקרתו, לא על ידי קשרים היסטוריים משוערים. הלשון המעורבת שממנה, לפי טענתנו, התפתחה העברית של תקופת התחייה, לא נחקרה מבחינת נהגיה הלשוניים. מחקר כזה, לכשייעשה, וודאי יוכיח שהיו בתוך הלשון המעורבת סגנונות רבים ושונים, לא רק כאלה הנמצאים בכל לשון חייה בהתאמה לרקעו של המוען, טיבו של הנמען וסוג המסר המועבר. בתור לשון

עליונה של דיגלוסיה, שנלמדה כפי שאמרנו מן המקורות העתיקים, יש לצפות להבדלים בין מוען למוען על פי רמת ידיעותיו במקורות ויחסו האישי אליהם, כגון העדפת מקור אחד על משנהו, או רצונו להיות נאמן למקורות, או לחדש בלשונו. אם לשפוט מן ההתרשמות הכללית, קשה יהיה להציב את הלשון המעורבת שלפני התחייה כמודל נורמטיבי. תקופות המקור המוסכמות, לשון לשון המקרא ולשון חז"ל, עם כל בעייתיותן, מספקות לא רק מודלים יוקרתיים יותר, אלא נוחים בהרבה. לשון עתיקה במציאות חדשה נשארת תקפה, ואף נעשית תקפה יותר אם נספק לה תשתית תיאורטית בטוחה מזו המקובלת.